

UOT 372.881.111.1

XARİCİ DİL TƏDRİSİ VƏ PSIXOLOGİYA: QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏR**Nərminə Nərman qızı Rəcəbova***Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi***ORCID:** 0000-0003-2558-5458**E-mail:** narmina_87@yahoo.com***Açar sözlər:** qavrama yanaşması, dil anbarı, affektiv filter, motivasiya.****Ключевые слова:** перцептивный подход, языковое хранилище, аффективный фильтр, мотивация.****Key words:** perceptual approach, language storage, affective filter, motivation.*

Dil bacarıqları fikir və ideyaları dəqiq ifadə etmək üçün istifadə olunan ünsiyyət bacarıqlarıdır. Kommunikasiya zamanı dildən istifadə edilir. Tələbənin akademik uğur qazanmasının ilkin göstəricilərindən biri də kommunikasiya bacarıqlarıdır.

Danışma mental prosesdir, çünki danışan mental konseptləri söz, söz birləşməsi və cümlələr kimi linqvistik formalarla birləşdirən psixoloji prosesdir. H. D. Brauna [5, s. 120] görə danışma istehsal, qavrama və məlumat mübadiləsini özündə əks etdirən interaktiv prosesdir. D. Nunan [8, s. 87-92] isə bildirir ki, ikinci dildə danışmanın asanlaşması yalnız aktiv kommunikasiya zamanı mümkündür. Sammer qeyd edir ki, danışma öz fikir və ideyalarını ifadə edərkən dediklərimizdir. Çaniyin fikrincə müxtəlif kontekstlərdə verbal və qeyri-verbal simvollarla istifadə edərək mənalara yaradılması və bölüşdürülməsi prosesinə danışma deyilir. J. Riçards [9] qeyd edir ki, xarici dilin tədrisinin əsas məqsədi kommunikasiyadır. Lakin xarici dili öyrənənlər üçün ən çətin bacarıq da məhz danışqdır. Çünki, onlar danışarkən səhv etməkdən qorxurlar. Buna görə də müəllim rolunu, qrup işi, müxtəlif layihələrlə tələbələri danışmağa həvəsləndirməlidir. Ünsiyyət üçün hər iki bacarıq – danışma və dinləmə inkişaf etdirilməlidir, çünki danışarkən məlumat ötürülür və qarşı tərəf dinləyib məlumatı əldə edir. Buna görə də bu, qarşılıqlı (interaktiv) prosesdir. Yaxşı danışma bacarığı həyatın müxtəlif sferalarında insanın köməyinə gəlir. Akademik dildə bu üsulları həm ritorik, həm də diskurs üsul da adlanır. Danışma bacarığının iki növü var: rəsmi və qeyri-rəsmi. Yaxınlarımızla danışarkən, hiss və emosiyalarımızı ifadə edərkən qeyri-rəsmi, dərstdə olarkən, təqdimatlar nümayiş etdirərkən rəsmi danışqdan istifadə edirik.

Xarici dil tədrisində psixoloji amillərin rolu. Kommunikativ qrammatikanın tədrisi Qavrama (Cognitivism) adlanan psixoloji yanaşmaya əsaslanır. Onun əsas prinsiplərinə görə insan düşünməyi, çətinliklərin öhdəsindən gəlməyi bacaran və hər cür təhlükəni - analiz, emal edən və məlumatı dinamik assimilyasiya edən şəxsdir. “Qavrama” əqli proses və ya qabiliyyət deməkdir ki, onlar vasitəsilə də bilik əldə edilir.

F. İbrahimbəyova [1, s. 15] görə isə dil anbarı beynin iki mühüm hissəsinin inteqrasiyası vasitəsilə əldə edilir: söz anbarı mərhələsi və anlama mərhələsi. Birinci mərhələdə söz formaları (tələffüz, vurğu, izahı, cins, hecaların sayı, səs və hərf və s.) ehtiyat anbarında saxlanılır, digər mərhələdə isə sözlərin anlamları və obrazları uyğunlaşır. Anlamlar real həyatdakı situasiyalarda olduğu kimi şəxslərin qarşılıqlı əlaqəsində mənalana bilər. Tələbələr dili kommunikativ məqsədlərlə istifadə etdikdə öz beyinlərində qrammatikanın, quruluş və situasiyaların obraz və anlamlarını

real situasiyada istifadə etdikləri formada yaradırlar. Buna görə də qrammatikanı əzbərləmək vacib deyil, çünki əzbərləmək dilin nəzəri aspektinə aid olan birinci mərhələyə çatır. Məsələni praktikada və kommunikativ istəklə kontekstdə öyrənmək beyində bu iki mərhələnin inteqrasiya etməsinə kömək edir. Müəyyən qrammatikanı öyrənməyi təmin etmək üçün əlverişli şərait yaradılmalıdır və bu müəyyən vaxt tələb edir. Əgər tələbə yalnız birinci mərhələyə çatsa demək öyrənmə əldə edilməmişdir, çünki dili yadda saxlamaq kifayət deyil, bu iki mərhələni birləşdirmək üçün strategiya da tapılmalıdır. Element o zaman yadda saxlanılır ki, müəyyən bir vaxt ərzində və bir neçə müxtəlif kontekstlərdə tətbiq edilir.

Öyrənmə fəaliyyəti üçün dil inkubasiya prosesi yaradılmalıdır. Bu tələbələrə qrammatikanı mənimsəmək üçün kontekstdə daimi praktika ilə təmin etməlidir. Tələbələr inkubasiya prosesində nə qədər çox müəyyən bir model ilə işləyərlərsə o qədər də çox öyrənərlər.

D.Nunan bildirir ki, fəaliyyət tələbələrdə yaratdığı qavrama və yerinə yetirilməsinə görə dərəcələrə bölünür. Tədris ardıcılığında aşağıdakı mərhələlər mümkündür ki, bu da tələbələrə irəliləyiş etmək üçün daha böyük öhdəliklər götürməlidirlər. Sadə başa düşülən çalışmalardan idarə edilən produktiv çalışmalara keçməlidirlər və nəhayət real kommunikativ qarşılıqlı əlaqəyə girməlidirlər:

A. Reseptiv

1. Mətni oxu və ya dinlə - açıq cavab.
2. Mətni oxu və ya dinlə və şifahi yox, fiziki cavab ver (məsələn, tələbələr hər dəfə açar sözü eşitdikdə əl qaldırırlar).
3. Mətni oxu və dinlə və nə şifahi, nə də fiziki cavab vermə (məs. Hər dəfə açar sözü eşitdikdə qutuya və ya cədvələ işarə et).
4. Mətni oxu və dinlə və şifahi cavab ver (açar sözləri eşidəndə onları ya təkrar et, ya da yaz).

B. Produktiv

5. İşarə edilmiş söyləmi, dialoq parçasını dinlə və təkrar et.
 6. İşarəni dinlə və əvəzetməni və çevrilməni tamamla.
 7. İşarəni dinlə (məs, sual) və mənalı cavab ver (tələbə üçün doğru olanı).
- C. İnteraktiv
8. Simulyasiya (məs. İnsanların öz ailələri haqqında söhbətlərin dinləmək, rol kartları üzərində işləmək və ailənin digər üzvlərini tapmaq).

9. Müzakirə (məs, kiçik qruplarda tələbələr öz ailələri haqqında söhbət edirlər).

10. Problem həlli (məs, İnformasiya boşluğu tapşırığında uşaqlar üç qrupa bölünür; hər qrup tamamlanmayan ailə təsvirini dinləyir; tələbələr yenidən birləşdirirlər və ailə ağacın tamamlanmalıdırlar, şəkildəki alternativ nümayəndələrdən hansının ailə üzvü olduğunu müəyyən etməlidirlər).

Bu on mərhələli ardıcılıqda tələbələrdən tələblər getdikcə artır. İlkin mərhələlərdə bilik və bacarıqlar əldə edilir və praktikada həyata keçirilir, sonra isə kommunikativ məqsədlərdə daha geniş istifadə edilir.

Psixoloqları və psixolinqvistləri maraqlandıran məsələlərdən biri də qrammatik qaydaların və cümlələrin hafizədə necə saxlanması və onların mənimsənilməsində hansısa məhdudiyyətlərin olmasıdır. İnsanlar qrammatik qaydaları zəncirvari düzülüş kimi deyil, konkret mənalı şəkildə yadda saxlayır və təsadüfi ardıcılıq tez unudulan xarakter daşıyır. Sintaktik strukturlar

və məna qrammatik qaydaların yadda saxlanılmasında çox böyük rol oynayır. Məsələn, qısa müddətdən sonra cümləyə qulaq asan insan onun ümumi məzmununu təkrar etmək gücünə malik olur, baxmayaraq ki, bəzi strukturlar unudulur: başqa sözlə insan yenidən eşitdiyi bəzən dərk etməyərək sözbəsöz xatırlaya bilər. Adətən isə biz tezliklə mənanı tuturuq və sintaksisi unuduruq. Məna üçün mahiyyət daşımayan formalar hafizədə saxlanılır. Cümlənin formal strukturu hafizədə çox qısa müddətə saxlanılır. Amma ifadənin məna ilə bağlı formasında kiçik dəyişmələr hiss olunur. Alınan nəticələr göstərir ki, qavrayış nəzəriyyəsinə uyğun olaraq – cümlənin mənası birinci söz zəncirindən aktiv şərh prosesinin köməyi ilə aşkarlanır. Qavranılan çıxış cümlələr tez unudulur, hafizədə cümlədə olan informasiya saxlanılır.

Cümlə sadə söz silsiləsi deyil, strukturlaşmış silsilədir və vahidlərin ierarxiyasından ibarətdir.

Tədqiqatların nəticələri göstərir ki, “müxtəlif qrammatik əlamətli cümlələr-negativ, passiv transformasiyalar vasitəsilə hafizədə cümlədən aralı müxtəlif cür kodlaşdırılır”. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, insan dilin qrammatikası haqqında biliklərə uyğun eşidir və yadda saxlayır.

Anderson [4, s. 13-15] belə bir eksperiment aparmışdır:

Passiv cümlənin iki tipi:

1. Gloves were made by tailors. - Əlcəklər dərzilərin tərəfindən tikilib.

2. Gloves were made by hand. - Əlcəklər əllə tikilib.

Birinci cümlədə belə bir təsdiq var ki, dərzilərin əlcək düzəldir. İkinci cümlənin əsasında belə bir təsdiq var ki, kimsə əlcək düzəldir və bu əllə icra olunur.

Anderson resipientə kömək edərək sonuncu ismi (tailors) işlətməyi təklif etmişdir. O, müəyyən etmişdir ki, subyektə uyğun gələn dərinlik strukturu (tailors) yadda saxlanılanın xatırlanmasına daha yaxşı kömək edir. “Hand” tipli isimlər- bu əsas dərinlik strukturuna daxil olmur və “by hand” ikinci dərəcəli üzvə aid olmaqla əsas struktura birləşib. Başlanğıc isim “gloves” hər iki cümlədə eyni effekt doğurmaqla obyekt rolunu oynayır.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, İngilis dilinin qrammatikasını öyrənmək və onu özününləşdirmək üçün aşağıdakı psixoloji əsasların mühüm rolu vardır:

Qavrama; Diqqət; Yaddaş; Fikirləşmə; Yaradıcı fəaliyyət; Təsəvvür

Yeni qrammatik qaydanı başa düşmək üçün ilk növbədə onu qavramaq lazımdır. Bunun üçün isə yalnız qrammatik qaydaları əzbərləmək yox, onun mənasını başa düşmək də lazımdır.

İndiki Davamedici zamana aid cümləyə diqqət yetirək.

The child is sleeping. Do not make noise.

Tələbələr yalnız İndiki Davamedici zamanının “to be +v+ing” kimi düzəlməsini bilmək kifayət deyil. Tələbə həm də onun mənasını-yəni hərəkətin hal-hazırda da davam etdiyini bilməsi lazımdır.

Bu zaman tələbələrə tələb olunan digər bir psixoloji halət onların diqqətli olmalıdır. Əgər onların diqqəti təqdim olunan qrammatik qaydalarda və onun mənasında cəmləndirə bilməsə heç bir nəticə əldə edə bilməz.

Resseptiv və potensial informasiya eşidən tərəfindən subyektiv olaraq anılır, mövzudan asılı olaraq, qavrayışın şəraiti, məlum və naməlum qrammatikanın qarşılıqlı əlaqəsi və bir sıra mümkün fərziyyələrlə istifadə olunur.

Əvəzləyici dil vasitələri (əlavə sözlər, təkrar, ritorik suallar, sinonim ifadələr, rəhbərli sözlər) məlumatın uzunluğunu artırmaq və dil formalarını mürəkkəbləşdirmədən proqnozlaşdırma

ehtimalının vaxt ehtiyatını artırır. Surətli integrasiyanın vasitəsi olaraq onlar nitqi qavramağı və anlamağı asanlaşdırır [6, s. 125].

Proqnozlaşdırmanın inkişafı tələbənin dil hazırlığı ilə deyil, həm də onun həyat təcrübəsi ilə, ana dilindəki vərdiş və bacarığı xarici dilə keçirməklə bağlıdır. Belə keyfiyyətləri dinləmək və hər hansı kommunikasiya siqnallarına tez cavab vermək bacarığı, məlumatın məzmununu tez tapmaq bacarıqları aiddir.

Grammatik qaydaların eşidib-anlanılması hafizə fəaliyyəti ilə bağlıdır. Tələbələr mənim-sədikləri qaydaları yadda saxlamalıdır. Bildiyimiz kimi hafizə qısa müddətli və uzun müddətli olur. Qısa müddətli hafizə yeni informasiya üçün bilavasitə yaddaşdır, buna əks olan uzun hafizə yaddaş informasiya anbarıdır, yeni olmayan, yəni əvvəllər əldə edilmiş informasiyanın xatırlanılmasında iştirak edir. İlk öncə onlar öyrəndikləri grammatik qaydaları qısa müddətli hafizədə saxlayır. Sonra isə həmin grammatik qaydalardan təkrar-təkrar istifadə edir və uzun müddətli hafizəyə göndərir. Bu zaman isə bu qaydaları artıq beyninə həkk etmiş olur və uzun müddət yaddan çıxartmır. Lazım olanda yada sala və istifadə edə bilir. Artıq tələbələrdə bilik, bacarıq və vərdişlər formalaşır.

Qısamüddətli hafizə qavrayış proseslərinin bütün fazalarında daxil olan informasiyanı saxlamağa şərait yaradır və onun uzunmüddətli hafizədə informasiyanın daxil olmasına və emalına şərait yaradır. Uzunmüddətli hafizə eşitmə artikulyasiyalı söz obrazlarını, söz birləşmələrini, sintaksis konstruksiyaları, qayda və sxemləri və onların biliklərini hafizədə saxlayır. Ona görə cümlələrin kommunikativ tipləri və frazanın strukturlarının anlanılması baş verir.

Əksər psixoloqlar hesab edir ki, qısa müddətli hafizənin formasıyasının unudulması interferensiyasının nəticəsi ola bilər – müəyyən qavrayış elementlərinin oxşarlığı ifadəsindən asılıdır. Qısamüddətli hafizənin xarakter əlamətləri uzunmüddətlidən onunla fərqlənir, onun üçün qavranılan materialın yaxınlığı vacibdir.

Grammatikanın qaydanın qavranılması prosesi hafizənin mərkəzləşmə səviyyəsindən asılıdır.

Fikirlərimizi ümumiləşdirərək, qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində birləşmələrin strukturu danışanlara birləşmələrin düzülməsində onlara kömək edir. Bu da öz növbəsində qısa müddətli yaddaşın həcmində özünü göstərir.

Beynlərdə travmadan əziyyət çəkən böyüklərdə idraki qabiliyyətlərin pozulması “aqrammatizm” adlanır.” Aqrammatizm” dedikdə əsasən funksiya sözlərin buraxılması nəzərdə tutulur. Bu cür sözlərin semantik cəhətdən, eyni zamanda sintaktik təşkil olunması üçün çox vacibdir. Aqrammatizmin baş verməməsi nəyinki qısa müddətli hafizəni tam tələb edir, eyni zamanda eyniləşdirmək, fərqləndirmək, əlaqə yaratmaq, sıralamaq və integrasiya etmək kimi bacarıqların iyerarxiyasını bilməyi tələb edir [2, s. 56-71].

Tələbələrdə bilik, bacarıq və vərdişlər formalaşdıqdan sonra digər mərhələ yaradıcılıqdır. Onlar öz təsəvvür və təxəyyüllərindən istifadə edərək heç bir nəzarət olmadan cümlələr və mətnlər yarada bilər.

Grammatik biliklər əldə edildikdən sonra grammatik bilik, bacarıq və vərdişləri formalaşdırmaq lazımdır.

Grammatik vərdişlər müxtəlif növ nitq fəaliyyətinin komponentidir və bir-birindən nitq kommunikasiyasının növləri kimi fərqləndirilir. Grammatik vərdişlər özünü danışmada və yazıda göstərə bilər.

Danışmanın qrammatik vərdişi dedikdə şifahi nitqdə stabil, düzgün və avtomatlaşmış, kommunikativ cəhətdən motivləşmiş qrammatik hadisələrin istifadəsi nəzərdə tutulur. Dilin qrammatik vasitələrinə belə yiyələnmə dinamik nitq stereotip formalarına, onların mənalı ilə vahidliyə səslənmə və mənanın vahidliyinə əsaslanır. Qrammatik vərdişin əsas keyfiyyəti onun avtomatlaşması, qrammatik əməliyyatları yerinə yetirmədə tamlığı, situativ və kommunikativ şərtlənmə ilə müşayiət olunur. Şifahi nitqdə forma yaratma və sözlərin formal işlətməsinin avtomatlaşması nitqin morfoloji vərdişləri adlanır. Bu vərdişlərə şifahi nitqdə hal şəkilçilərini, cəm və cins şəkilçilərini işlətmə, felin şəxs sonluqları aiddir.

Morfoloji və sintaktik nitq vərdişləri yazılı nitqi mənimsəyərkən eyni mexanizmlərə malik olurlar, lakin onlara qrafik və orfoqrafik vərdişlər də əlavə etmək lazım gəlir.

Reseptiv nitq fəaliyyətinin növləri içərisində qrammatik vərdişlər reseptiv qrammatik vərdişlər adlanır – morfoloji və sintaksis konstruksiyaların tanınması və anlaşılmamasının avtomatlaşdırılması deməkdir. Oxu, eşidib anlama zamanı istifadə olunan qrammatik vərdişlər reseptiv-aktiv qrammatik vərdişlərdir. Reseptiv-aktiv qrammatik vərdişlər görmə-qrafik rabitələrin və nitq motor obrazlarının rabitələrinə əsaslanır.

Reseptiv-passiv qrammatik vərdişlərə mətində qrammatik hadisələrin tanıma və anlama hadisələrini əhatə edir, bu hal həmçinin dilin qrammatik vərdişlərini ehtiva edir.

Qrammatik vərdişlərin və bacarıqların yaradılması psixoloji cəhətdən əqli hərəkətlərin mərhələlərdə formalaşdırılması ideyası ilə izah olunur.

İlkin olaraq qrammatik hadisələr mərhələlərlə təqdim olunur və bu vərdişlərin yaranması üçün əsas rol oynayır. Daha sonra ilkin əqli hərəkət daha yüksək fazaya daxil olaraq qrammatik vərdişləri şifahi nitqdə avtomatlaşdıraraq qrammatik nitq vərdişləri formalaşdırır. Yeni yaranmış vərdişlər müxtəlif nitq növlərinə daxil edilir və nitq bacarığı inkişaf etdirilir.

Reproduktiv qrammatik bacarıq və vərdişlər qrammatik hərəkətlərə yiyələnməyi nəzərdə tutur ki, onlarla da şifahi və yazılı formada fikri ifadə etmək mümkündür. Aktiv qrammatik materialın ardıcıl olaraq təlim materialları sırasına yeridilməsi nitqin kommunikativliyinə kömək edir və reproduktiv qrammatik bacarıq və vərdişlər sırasındadır.

Yuxarıda sadalanan psixoloji təsirlərlə yanaşı xarici dilin öyrənilməsində “motivasiya” amilini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. S.İ.Seyidovun [3, s.109] fikrincə “insanın fəallığını yaranan və onun davranışını istiqamətləndirən bu amillərin, meyllərin toplusu motivasiya adlanır”. Motivasiyanın əsasında duran fundamental faktor isə tələbatdır. Tələbatlar bioloji, sosial və idraki olmaqla üç qrupa bölünür. Sosial tələbat insanın məxsus olduğu mədəni – tarixi mühiti və təhsil amilləri, idraki tələbat isə insanın fərdi – psixoloji xüsusiyyətləri daxildir. Yuxarıda qeyd edilənlərdən məlum olur ki, xarici dilin öyrənilməsi sosial və idraki tələbatları ödəməklə mümkündür. Həm xarici, həm də daxili motivasiya tələbənin uğurlu nəticələr əldə etməsinin təminatıdır.

Xarici dildə nitqə yiyələnmək üçün əsas qrammatik bacarıqlar bunlardır:

1. Xarici nitqdə söz və söz birləşmələrini işlətmək üçün qrammatik hərəkətləri bir dildən digər dilə keçirmək bacarığı.

2. Düzgün qrammatik formanın seçilməsi bacarığı.

3. Qrammatik hadisəni düzgün işlətmək bacarığı.

4. Şüurlu tətbiq etmə və s.

Tapşırıqlar xarici dilə yiyələnmədə təlimin məzmununun əsas komponentlərindən biridir və xarici dili mənimsəmək üçün tapşırıqlar vərdişlərin yaradılmasında mühüm rol oynayır.

Nitq və dil tapşırıqları “vərdiş-bacarıq” xətti ilə qarşı-qarşıya da qoyula bilər. Aşağı səviyyəli tapşırıqlar vərdişlərin yaradılmasına, yuxarı səviyyəli tapşırıqlar nitq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə xidmət edir. Nitq tapşırığı konkret dil materialına istiqamətlənməlidir ki, o da xarici dili dərinliklə mənimsəməyə kömək etsin.

Psixoloji xüsusiyyətləri əsas götürən dil tədrisi metodları. *Ümumi fiziki reaksiya metodu.* Əvvəllər mövcud olmuş metodlar yalnız dil ilə əlaqəli olduğu halda XX əsrdə ABŞ məktəbinin nümayəndəsi Ceyms Aşer dil tədrisini həm də hərəkətlə əlaqələndirən ümumi fiziki reaksiya metodunu təklif etmişdi. O, yeni dil öyrənməkdə əsas maneənin təzyiq və narahatçılıq olduğunu qeyd edir. Belə ki, tələbə ana dilini öyrənərkən səhv etməkdən qorxmur, lakin xarici dil öyrənərkən çox narahat olur və nəticə etibarilə səhvlər edir. Bu baxımdan müəllim tələbə üçün həyəcənsiz şərait yaratmalıdır. Eşidib anlamaya əsaslanan bu metodda tələbə müəllimin dediyini həyata keçirir, yəni dil materialının tədrisi əmrlərlə yerinə yetirilir. Məsələn, dur, otur, qapını ört, və ya müxtəlif obrazları canlandırmaq. Tədris prosesində yalnız bu metoddan istifadə mümkün olmadığından, Ümumi fiziki reaksiya metodu digər metodlarla birgə istifadə edilir.

Ümumi fiziki reaksiya metodu təzyiq və narahatçılığı maneə hesab edirdisə, Sacestopedia metodunun tərəfdarları qeyd edirdi ki, dil yalnız heç bir mental maneə olmasa öyrənilə bilər. Müxtəlif yollarla tələbələrə göstərilirdi ki, dil öyrənmək asandır, beləliklə də mental maneələr aradan qaldırılır.

S. Kraşenin “Affektiv Filter” nəzəriyyəsi. S. Kraşen [7] dil öyrənilməsi prosesində affektiv filterin müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulamışdır. Belə ki, affektiv filter və dil öyrənmə bir-birinə tərs mütənəsbidir, yəni affektiv filter (stress, narahatlıq) yüksək olduğu halda dildən istifadə aşağı, əksinə affektiv filter aşağı səviyyədə olarsa tələbə dildən o qədər rahat və səlis istifadə edir. Affektiv filteri aşağı salmağın yolları aşağıdakılardır:

- tələbələrlə əlaqə yarat – empatik ol;
- səhvləri normal hal kimi göstər – mühakimə etmə;
- formativ qiymətləndirmə növündən istifadə;
- bəzən özünü gülünc göstər.

S. Kraşen eyni zamanda qeyd edir ki, tələbəyə bildiyindən yalnız bir səviyyə daha çətin material tədris etmək olar. Əks halda tələbə həmin materialı qavraya bilməz. O, bu qaydanı əks etdirən “L+1” modelini müəyyən etmişdir.

Göründüyü kimi, qrammatikanın tədrisinin psixoloji əsasları çox mürəkkəb bir prosesdir. Tədris işi ilə məşğul olan müəllim bu əsasları bilməli və öz işində nəzərə almalı və tətbiq etməlidir. Müəllimlərdən tələb olunan əsas iş də elə məhz budur.

Kommunikativ Dil Tədrisi. Robert Di Pietro kommunikativ səriştəni 4 qrupa ayırır: qrammatik, idiomatik, sosiomədəni və psixoloji. O, qrammatik və idiomatik səriştəni formal səriştə adı altında birləşdirir.

Qrammatik səriştə qrammatik formanın cümlə səviyyəsinə aid olub, dilin leksik, morfoloji, sintaktik və fonetik xüsusiyyətlərini tanımaq, bu xüsusiyyətlərdən istifadə etməklə izah etmək, söz və cümlə yaratmaq bacarığını formalaşdırır.

Nitq səriştəsi ayrılıqda təcrid olunmuş söz və ya söz birləşməsinə aid deyil, deyimlər sıralanmasının və ya yazılı sözlərin və söz birləşmələrinin tam bir məna-mətnin yaradılmasına

aiddir. Mətn şeir, e-mail, telefon danışığı və ya roman ola bilər.

Nitq səriştəsinə aid olan digər iki məsələ mətndə əlaqə və birləşmədir. Mətn əlaqəsi bütün cümlələrin və deyimlərin vahid bir fikirlə əlaqələnməsidir. Cümlələr arasında yerli əlaqələndiricilər və struktur birləşdiriciləri mətn birləşmələrini yaradır.

Sosiomədəni səriştəni M. Kaneyl və M. Sveyn sosiolinqvistik səriştə adlandırmışlar. Sosiomədəni səriştə dedikdə dilin sosial konteksti nəzərdə tutulur: iştirakçıların rolu, onların bölüşdüyü informasiya və qarşılıqlı əlaqənin funksiyası. Biz onlardan müxtəlif şəraitdə müvəffəqiyyətli kommunikasiya etmək üçün istifadə edirik.

Əlbəttə ki, tələbələrdən hər bir situasiyada lazımi hərəkət etmələrini gözləmək düzgün olmazdı. Bunun əsas səbəbi kimi, hər bir xalqın öz mədəniyyətini göstərmək olar. Belə ki, müxtəlif xalqların nümayəndələrinin fərqli situasiyalarda öz fikirlərini bildirmələri və hərəkət etmələri də fərqlidir.

Kommunikativ səriştə həmişə nisbidir. Tanış olmayan kontekstdə qaydalardan əldə edilmiş natamam bilikdən yaranan süniliklə və ya yorulma, diqqəti yayınma kimi maneələrlə strategiyaların köçürülməsi strateji səriştə kimi başa düşülür. Təcrübə və eksperiment nəticəsində biz qrammatik, nitq və sosiomədəni səriştə əldə edirik. Strateji səriştənin nisbi vacibliyi aşağıdır, lakin strategiyaların köçürülməsinin effektiv istifadəsi bütün kontekstlərdə kommunikativ səriştə üçün vacibdir.

Problemin aktuallığı. Uzun illərdir xarici dillərin tədrisi, onun nəzəri və praktiki əsaslarının müəyyən edilməsi alim və metodistlərin əsas tədqiqat obyektidir. Elm və texnikanın inkişaf etdiyi müasir qloballaşan dünyada xarici dil bilmək bir zərurət kimi meydana çıxmışdır. Xarici dil öyrənmənin müsbət və ya mənfi nəticəsi öyrənənin psixoloji durumundan asılıdır. Psixologiya həm öyrədənlərin, həm də öyrənənlərin psixoloji xüsusiyyətlərini araşdırır. Dil tədrisində nailiyyət əldə etmək üçün psixologiya və xarici dil tədrisinin qarşılıqlı əlaqəsinin araşdırılması həm elmi, həm də pedaqoji baxımdan aktual mövzudur.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə motivasiya, narahatlıq və münasibət kimi psixoloji hallərin dil öyrənmə prosesinə əhəmiyyətli təsiri göstərilmişdir. Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, yüksək motivasiyalı, az narahatlığı olan tələbə dili daha yaxşı qavrayır. Yaddaş dil öyrənmə prosesində xüsusi rol oynayır. Xarici dil öyrənmə prosesinin səmərəliliyini artırmaq üçün aşağıdakıların yerinə yetirilməsi tövsiyə edilir:

- dil tədrisində innovativ təlim yanaşmalarından istifadə;
- öyrənmə prosesini interaktiv və kommunikativ metoddan istifadə edərək asanlaşdırmaq;
- motivasiya və digər psixoloji hallətlərdən istifadə edərək öyrənmə prosesini sürətləndirmək;

- xarici dil tədrisində yeni metod və yanaşmaları araşdırmaq və tətbiq etmək.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə psixologiya və dil tədrisinin qarşılıqlı əlaqəsi dərinlənəndən araşdırılmışdır. Ümumi Fiziki reaksiya metodu, S. Kraşenin Təbii metodu və Kommunikativ Dil Tədrisi yanaşmalarında xarici dillərin tədrisində psixologiyanın əhəmiyyətli rolu vurğulanmışdır. Psixologiya sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər dil tədrisi metodikasının da inkişafına səbəb olmuşdur. Qavrama və mental proseslərin, eyni zamanda dilin sosial və mədəni aspektlərin başa düşülməsi daha mənalı dil öyrənmə kontekstinin formalaşmasına zəmin yaradır.

Ədəbiyyat

1. Aliyev C. Fuad İbrahimbəyov - Seçilmiş Elmi Əsərləri və haqqındakı xatirələr / C. Aliyev. - Bakı: Mütərcim, – 2017. - 512 s.
2. Rəcəbova N. N. Qrammatikanın kommunikativ tədrisinin psixolinqvistik əsasları. Azərbaycan Dili Və Ədəbiyyat Tədrisi, Elmi-Metodik Jurnal, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, № 3 / - Bakı: A Print, - 2024. - s. 56-71.
3. Seyidov S.İ. Menecmentin Psixologiyası / S.İ. Seyidov. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, - 2011. - 184 s.
4. Anderson J. R. Cognitive psychology and its implications. / J. R. Anderson 2nd ed. New -York: W. H. Freeman and Co., - 1985. - 333 p.
5. Brown, H. Douglas. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy Second Edition. / H. Douglas Brown. - San Fransisco: Longman, ISBN 0-13-028283-9, - 2001. - 480 p
6. Dörnyei, Z. The psychology of the language learner: Individual differences in second language acquisition. / Z. Dörnyei. - Lawrence Erlbaum Associate, London. – 2006. – 270 p.
7. Krashen, S. D. Natural approach, / S. D. Krashen. - New York: Pergamon, - 1983. - 196 p.
8. Nunan, D. Second Language Acquisition, // The Cambridge Guide to Teaching English to Speakers of Other Languages, - Cambridge University Press, - 2001. - p. 87-92
9. Richards J.C. Approaches and Methods in Language Teaching. 12th edition. / J.C. Richards, T. S. Rodgers. - Cambridge: Cambridge University Press, - 2007. - 169 p.

N.N. Rəcəbova

**Xarici dil tədrisi və psixologiya: qarşılıqlı əlaqələr
Xülasə**

Dil tədrisi mürəkkəb dinamik bir sistemdir. Belə ki, o, özündə yalnız mikro və makro bacarıqları ehtiva etmir, eyni zamanda qavrama, emosional və sosial aspektlərin təsirinə də məruz qalır. Dil tədrisi digər elm sahələri, xüsusilə psixologiya ilə sıx bağlıdır. Psixologiya tələbələrin dili necə qavradıqlarını, mənimsədiklərini, yadda saxladıqlarını və tətbiq etdiklərini araşdırır. Məqalə dil öyrənmə prosesində psixologiyanın rolunu, yadda saxlama mexanizmlərini, qavrama, motivasiya və sosial qarşılıqlı əlaqənin də daxil olduğu müxtəlif aspektləri araşdırır. İngilis dilinin qrammatikasını öyrənmək və onu özününküləşdirmək üçün qavrama, diqqət, yaddaş, fikirləşmə, yaradıcı fəaliyyət, təsəvvür kimi psixoloji əsasların mühüm rolu vardır.

Burada F. İbrahimbəyovun “dil anbarı”na, S. Seyidovun “motivasiya”sına, S. Kraşenin “affektiv filter”inə, D. Nunanın “reseptiv, produktiv və interaktiv çalışma növləri”nə istinad edilmişdir. Əldə edilmiş nəticələr onu göstərir ki, dilə tam yiyələnmək üçün interaktiv təlim metodlarından istifadə edilməli və daxili və xarici motivasiya yüksək olmalıdır. Psixoloji prinsipləri bilən müəllim dərsi daha effektiv, aydın və tələbələr üçün anlaşılıqlı tədris edir.

Н.Н. Раджабова**Преподавание иностранных языков и психология: взаимосвязи
Резюме**

Преподавание языка представляет собой сложную динамическую систему. Оно включает в себя не только микро- и макронавыки, но также подвергается влиянию когнитивных, эмоциональных и социальных аспектов. Преподавание языка тесно связано с другими областями науки, особенно с психологией. Психология изучает, как учащиеся воспринимают язык, усваивают его, запоминают и применяют на практике. В статье рассматривается роль психологии в процессе изучения языка, механизмы запоминания, а также различные аспекты, включая восприятие, мотивацию и социальное взаимодействие. Такие психологические основы, как восприятие, внимание, память, мышление, творческая деятельность и воображение, играют важную роль в изучении и усвоении грамматики английского языка.

В статье приводятся ссылки на «языковое хранилище» Ф. Ибрагимбекова, «мотивацию» С. Сеидова, «аффективный фильтр» С. Крашена, а также на «рецептивные, продуктивные и интерактивные виды упражнений» Д. Нунана. Полученные результаты показывают, что для полного овладения языком необходимо использовать интерактивные методы обучения, а также поддерживать высокий уровень внутренней и внешней мотивации. Преподаватель, владеющий психологическими принципами, проводит занятия более эффективно, ясно и доступно для студентов.

N.N. Rajabova**Teaching foreign language and psychology: interrelationship
Summary**

Language teaching is a complex and dynamic system. It not only encompasses micro and macro skills, but is also influenced by perceptual, emotional, and social aspects. Language teaching is closely connected with other fields of science, especially psychology. Psychology investigates how students perceive, acquire, retain, and apply language. The article examines the role of psychology in the language learning process, including various aspects such as memory mechanisms, perception, motivation, and social interaction. Psychological foundations such as perception, attention, memory, thinking, creative activity, and imagination play an important role in learning and internalizing English grammar.

The article refers to F. Ibrahimbayov's "language storage," S. Seyidov's "motivation," S. Krashen's "affective filter," and D. Nunan's "receptive, productive, and interactive types of activities." The obtained results show that, in order to achieve full language proficiency, interactive teaching methods should be used and both intrinsic and extrinsic motivation should be high. A teacher who is familiar with psychological principles can teach lessons more effectively, clearly, and understandably for students.

Redaksiyaya daxil olub: 04.05.2026